

ГРУШЕВСЬКІАНА У ФОНДАХ САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКОГО ФІЛІАЛУ АРХІВУ РАН

Стаття присвячена огляду грушевськіани у фондах Санкт-Петербурзького філіалу архіву РАН. Доведено, що грушевськіана у фондах архіву представлена різноплановими документами: приватним епістолярієм, діловодними матеріалами та зображальними джерелами (фотографії та портрет). Виявлено, що найчисленнішим є епістолярій, представлений листами М. Грушевського до О. Шахматова, В. Ламанського, М. Сперанського, М. Марра, А. Ляценка та ін. кореспондентів. З'ясовано, що поряд із листами самого М. Грушевського, в архіві відклалися листи українських і російських учених, в яких темою для обговорення є постать автора «Історії України-Руси».

Ключові слова: *грушевськіана, Санкт-Петербурзький філіал архіву РАН, епістолярій, діловодні матеріали, зображальні джерела.*

Пошуки грушевськіани в архівах світу надалі залишаються одним із найбільш важливих напрямів сучасного грушевськознавства. І тут на тлі планомірної дослідницької праці в українських сховищах впадає у вічі епізодичність звернення до іноземних колекцій, викликана, передусім, хронічною фінансовою вбогістю вітчизняної науки. При цьому фахівці одностайно говорять про потужний евристичний потенціал російських архівосховищ, адже біографія М. Грушевського була тісно пов'язана з культурно-науковим і суспільно-політичним життям східного сусіда. У нашій статті ми хочемо звернути увагу на грушевськознавчі матеріали у фондах найстаршого в Росії (заснованого в 1728 р.) архіву Російської Академії наук, зокрема, його Санкт-Петербурзького філіалу. Відзначимо, що це не перша спроба такого роду – на сьогодні маємо декілька праць, присвячених аналізу епістолярію українського вченого у фондах вказаного архіву [4; 5; 6; 26; 27; 29]. Втім, як покажемо нижче, епістолярієм грушевськіана в архіві далеко не вичерпується, та й самі епістолярні поклади є значно багатшими, аніж про це писали наші попередники.

Загалом, грушевськіана у фондах архіву представлена різноплановими документами: приватним епістолярієм, діловодними матеріалами та зображальними джерелами (фотографії та портрет). Найчисленнішим є, звісно, епістолярій. До нашого часу з колекцій архіву цілісно опубліковано лише листи М. Грушевського до Олексія Шахматова [5], Володимира Ламанського [4] та Миколи Марра [27]. При цьому листування М. Грушевського та О. Шахматова у роки Першої світової війни вийшло друком навіть декілька разів [6; 26; 29].

В кількісному плані найбільше у фондах архіву відклалося листів М. Грушевського до знаного російського історика, теоретика науки, академіка, одного з лідерів петербурзької школи Олександра Лаппо-Данілевського [13]. В своїх шістнадцяти листах і трьох поштових картках український історик піднімав різнопланові проблеми: обмін виданнями, консультування з приводу наукових проблем, просування своїх праць на російський читацький ринок, копіювання документів з петербурзьких колекцій,

В. Тельвак, В. Тельвак. Грушевськіана у фондах Санкт-Петербурзького філіалу...

допомоги львівським ученим у доступі до російських архівів тощо. Чи не найбільше уваги в листах львівський професор приділяє обговоренню можливості перекладу та видання своїх праць російською мовою. Два листи М. Грушевського часів заслання з цієї справи були опубліковані А. Варлиго [29] та П. Єлецкім [26]. Відзначимо також, що листи О. Лаппо-Данілевського до українського колеги, котрі містяться в родинному фонді Грушевських в ЦДІАК, на сьогодні опублікувала І. Матяш [8].

Доволі представницькими, у кількісному плані, є листи М. Грушевського до уродженця Києва, історика літератури та бібліографа Аркадія Ляценка [16]. Важливою особливістю цього епістолярію є те, що він охоплює тривалий хронологічний період — 1900—1927 рр. В своїх листах львівський професор найбільше уваги присвятив питанню реферування російським колегою галицьких наукових видань на сторінках російської академічної періодики. Також М. Грушевський наполегливо запрошував А. Ляценка до співпраці у часописах Українського наукового товариства, а згодом і ВУАН. Відзначимо, що на відміну від багатьох інших петербурзьких знайомих М. Грушевського, А. Ляченко охоче приймав участь у видавничих проектах українського колеги. Цікаво, що в аналізованій справі є й один лист самого А. Ляценка до М. Грушевського.

Сім листів і одна поштова картка, написані рукою М. Грушевського, відклалися в особовому фонді російського філолога, фольклориста та візантолога академіка Михайла Сперанського [17]. Вони охоплюють першу половину радянського десятиліття життя українського вченого (1924—1928 рр.). У своїх листах київський академік піднімає питання книгообміну, співпраці з українськими виданнями, можливості налагодження копіювання необхідних для продовження «Історії української літератури» джерел в архівах і бібліотеках Ленінграду. Багато місця відведено обговоренню історико-літературних проблем, котрі вивчав російський академік, і які цікавили його українського колегу.

Чотири листа М. Грушевського збереглося у фонді знаного історика та славіста академіка Володимира Ламанського [20]. Їх зміст висвітлює намагання українського вченого налагодити обмін виданнями між НТШ та петербурзькими науковими установами. Найбільше в листах М. Грушевського йдеться про участь галицьких учених у відомому збірнику «Статей по славяноведению», котрий редагував В. Ламанський; також обговорювалися питання, пов'язані з запланованим на 1904 р. міжнародним славістичним конгресом у Петербурзі.

Фонди багатьох петербурзьких адресатів М. Грушевського містять лише по одному епістолярному посланню львівського професора, хоча зі змісту листів складається враження про тривалість їхнього знайомства та листування. Так, один лист М. Грушевського відклався у фонді російського історика, археографа та бібліографа, довголітнього директора Імператорської публічної бібліотеки академіка Афанасія Бичкова. В ньому висловлюється подяка за сприяння в бібліотечних пошуках і міститься прохання про обмін виданнями між Академією наук та НТШ [23]. Одна відкритка відклалася у фонді знаного російського палеографа, археографа та бібліографа академіка Володимира Майкова. В ньому український учений просить зробити виписку з праці І. Срезневського «Запорожская Старина» 1835 р. [21]. У фонді російського літературознавця академіка Олександра Орлова є привітальна телеграма з нагоди його ювілею від Історичної секції ВУАН та редакції «України» за підписом М. Грушевського [22].

В. Тельвак, В. Тельвак. Грушевськіана у фондах Санкт-Петербурзького філіалу...

Якщо листи згаданих вище адресатів М. Грушевського відкриті в академічному архіві разом зі створенням особового фонду, то листи українського вченого до знаного мовознавця, автора голосної у міжвоєнний час «яфетичної теорії» академіка Миколи Марра були тільки нещодавно передані з його Кабінету при Інституті історії матеріальної культури РАН. Саме тому, мабуть, про них тривалий час нічого не було відомо фахівцям. До нас дійшло чотири листи київського академіка — по два за 1925 р. і 1930 р. [25]. При цьому більш ранні стосуються мовознавчих новацій російського вченого, до яких М. Грушевський поставився з великим інтересом, запропонувавши дати про це оглядову статтю на сторінках відновленої «України». Листи 1930 р. торкаються ідеї М. Грушевського створити при Академії наук СРСР Комісії дослідження історії України, підтримати яку в академічних інстанціях російського колегу й просив український учений.

Своєрідністю фонду М. Марра є те, що він містить листи-відповіді самого фондоутворювача, котрі є машинописними копіями. Особливо важливим це є у випадку з М. Грушевським, адже листи російського мовознавця відсутні у фонді 1235 в ЦДАК. У своїх листах М. Марр охоче пристає на пропозицію співпраці в «Україні» [24, арк. 20-20 зв.] та висловлює свою повну підтримку науково-організаційним ініціативам М. Грушевського [24, арк. 29].

Відзначимо, що поряд із листами самого М. Грушевського, в архіві натрапляємо на багато листів українських і російських учених, в яких темою для обговорення є постать автора «Історії України-Руси». Тут варто у першу чергу вказати на листи Олександра Грушевського до О. Шахматова, де український історик нерідко інформує російського колегу про життя та діяльність старшого брата [15]. Особливо цікавими ці листи є з часів Першої світової війни.

Нерідко в своїх листах до численних кореспондентів згадував М. Грушевського і сам О. Шахматов. Тут звернемо увагу на чернетки його відомих листів до великого князя Костянтина Романова, де йшлося про полегшення умов заслання українського колеги. Надзвичайно цікавим є простежити те, як російський академік підбирав найбільш відповідні формулювання, щоб переконати свого кореспондента заопікуватися долею М. Грушевського [14, арк. 151-154].

Доволі багато про життя М. Грушевського у під радянській Україні йдеться у листах Володимира Перетца до Михайла Сперанського [18, 68 зв., 73, 84 зв., 94 зв., 101-101 зв., 157 та ін.]. Загалом, грушевськознавчі сюжети з великою долею вірогідності можна знайти й у листах багатьох інших петербурзьких знайомих українського вченого, передусім, згаданих вище. Але через свою масштабність, згадана проблема потребує самостійного клопіткого пошуку.

Серед діловодних документів на особливу увагу заслуговує персональна справа М. Грушевського як академіка союзної Академії наук [19]. Попри те, що вона відома грушевськознавцям і використовувалася в низці видань, досі немає цілісного опису її змісту. Справа містить низку різнопланових документів. Насамперед, це матеріали, що висвітлюють перебіг обрання М. Грушевського в радянські академіки: протоколи голосування на Відділі гуманітарних наук та на Загальному зібранні; відзив про наукові праці претендента авторства Матвія Яворського [3]; два офіційні відзиви про його наукову діяльність від Казанського Східного педагогічного інституту та Харківського інституту народної освіти й Харківського наукового товариства.

В. Тельвак, В. Тельвак. Грушевськіана у фондах Санкт-Петербурзького філіалу...

Найчисленніша група документів — листи та телеграми М. Грушевського до академічних функціонерів різного рівня. Більшість з них містять його пояснення причин неможливості прибути на сесії АН СРСР, переважно, через надмірну зайнятість або за станом здоров'я. Низка епістолярних звернень висвітлює науково-організаційні плани М. Грушевського, зокрема, по заснуванню в структурі АН СРСР Інституту (а згодом Комісії) української історії. Декілька листів стосуються написання українським ученим на прохання академічного керівництва некролога Костянтина Харламповича. Останній лист М. Грушевського, котрий відклався в справі, написаний 4 лютого 1934 р. і пояснює його відсутність на лютневій 1934 р. сесії АН СРСР. Також у справі знаходимо копії листів і телеграм Секретаріату Академії наук до М. Грушевського з різних організаційних питань.

В академічній справі містяться також праці самого М. Грушевського. Звернемо увагу дослідників на доповідну записку «О необходимости основания Института Украинской Истории в составе Академии Наук СССР» від 3 травня 1929 р. [9, с. 171-172] та тези його доповіді «Об украинской историографии XVIII в. Несколько соображений» [2].

Два останні документи справи — надіслані до Академії наук співчуття з приводу передчасної смерті М. Грушевського. Перший з них — телеграма, підписана ректором Тифліського державного університету проф. Агніашвілі. Другий лист належить колезі українського вченого з часів його праці у Львівському університеті Пшемиславу Дамбковському.

В окремій справі академічного фонду зібрані газетні вирізки, що стосуються обставин смерті та поховання М. Грушевського [10]. На окремих аркушах наклеєні: вирізка з газети «Известия ЦИК СССР и ВЦИК» з інформацією про смерть українського академіка і «Постановление СНК Украинской ССР о похоронах академика М. С. Грушевского»; некролог з газети «Правда» від 27 листопада 1934 р.; вирізка з «Правди» за 29 листопада 1934 р. «Прибытие тела академика Грушевского»; вирізка з «Правди» за 30 листопада 1934 р. «Похороны академика Грушевского».

Зображальна грушевськіана відклалася у розряді «Портретотека». В ньому містяться дві фотографії М. Грушевського — одна з академічного посвідчення академіка, друга — фото академіка з 1931 р. [11]. До нього є легенда: «Уніон-фото. Надзвичайна сесія Академії наук СРСР. 21/VI — 31 р. у Москві в Колонному залі Будинку Союзів відкрилася сесія Академії наук СРСР. На фото: Академік Грушевський (фото Кодоярова) червень 1931 р.».

Справжньою перлиною фонду «Портретотека» є незаний аж до 2000-х років портрет М. Грушевського [12], опублікований лише нещодавно [28]. Це останній з відомих прижиттєвих портретів видатного вченого. Його розмір 57,5 X 45 см. Портрет виконано технікою пастель на картоні. Зображення М. Грушевського є дуже подібним до його знаної ювілейної фотографії з 1926 р. Тому невідомо, чи був він написаний з натури, чи художник за основу взяв згадане фото. Хоча сама техніка виконання властива для малювання з натури. В правому нижньому кутку містяться затерті підпис і дата, котрі не дозволяють чітко ідентифікувати автора і час створення портрету. Втім, з деякою часткою вірогідності можна вгадати липень 1928 р. Якщо ця дата дійсна, то це ставить під сумнів припущення, що портрет міг бути створений для галереї дійсних академіків АН СРСР (адже обрання відбулося в січні 1929 р.), як і те, що був намальований з натури, поскільки Ленінград у той час М. Грушевський не відвідував.

В. Тельвак, В. Тельвак. Грушевськіана у фондах Санкт-Петербурзького філіалу...

Завершуючи наш огляд, підкреслимо, що охарактеризовані вище матеріали далеко не вичерпують петербурзької грушевськіани. Відомо, наприклад, про листи М.Грушевського у фондах Інституту російської літератури РАН. Слід очікувати цікавих знахідок і у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки. Тому нашу публікацію розглядаємо як один із кроків на шляху до дослідження більш широкої теми — «Петербург в житті та творчості Михайла Грушевського».

Відзначимо також, що проаналізована вище різнопланова грушевськіана в Санкт-Петербурзькій філії архіву РАН демонструє неабиякі джерельні можливості російських колекцій в аспекті пошуку матеріалів, котрі висвітлюють життя та діяльність автора «Історії України-Руси». Поза сумнівом, на багато цікавих знахідок можна сподіватися і при обстеженні академічного архіву в Москві та й, зрештою, інших центральних, а також деяких регіональних (у першу чергу, Сибірська чи Казані) російських архівних установ. На черзі також створення зведеної бази даних про грушевськіану в архівах світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Грушевский М. Об украинской историографии XVIII в. Несколько соображений / Михайло Грушевський // Известия Академии Наук СССР. Отделение общественных наук. — 1934. — № 3. — С. 215—223.
2. Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття / Михайло Грушевський // Український Історик. — 1991/1992. — № 3-4/1-4. — С. 116—124.
3. Записка об ученых трудах проф. М. С. Грушевского (Составлена по поручению Особой Комиссии М. И. Яворским) // Записки об ученых трудах действительных членов Академии наук по Отделению гуманитарных наук, избранных 12 января и 13 февраля 1929 г. — Л., 1930. — С. 22—32.
4. Копилов С. Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського / Сергій Копилов // Україна крізь віки : Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. — К. : Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 1021—1028.
5. Макаров В. І. Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова / В. І. Макаров // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 89—105, № 6. — С. 25—37.
6. Пасько І. В. З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: листи до О. О. Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.Петербурзі) / І. В. Пасько // Архіви України. — 1996. — № 1-3. — С. 98—109.
7. Про потребу утворення Інституту української історії в складі Академії наук СРСР: Доповідна записка акад. М. С. Грушевського // Україна. — 1929. — Травень — червень. — С. 171—172.
8. «Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности». Письма А. С. Лаппо-Данилевского М. С. Грушевскому. 1905—1914 гг. / Публ. И. Б. Матяш // Исторический архив. Россия и Украина XVI—XX вв. — 2002. — № 4.
9. Сохань П. С. М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. — К., 1993. — 322 с.
10. СПФА РАН. — Разряд V (Персоналия). — Оп. 1-Г. — № 50 (Грушевский Михаил Сергеевич, акад. (1866—1934)). — 4 л.

В. Тельвак, В. Тельвак. Грушевськіана у фондах Санкт-Петербурзького філіалу...

11. СПФА РАН. — Разряд X (Портретотека). — № 1-Г. — Ед. хр. 57, 134 (Грушевский Михаил Сергеевич). — 2 л.
12. СПФА РАН. — Разряд X (Портретотека). — Оп. Г. — № 92 (Академик Грушевский). — 1 л.
13. СПФА РАН. — Ф. 113 (Лаппо-Данилевский Александр Сергеевич). — Оп. 3. — № 131 (Грушевский Михаил Сергеевич, акад. Письма его А. С. Л. Данилевскому. Из Львова, Киева, Казани. 1905, 30 марта, 1915, 13 мая). — 27 л.
14. СПФА РАН. — Ф. 134 (Шахматов А. А.). — Оп. 1. — Ед. хр. 410/1-6 (Черновики писем: к разным лицам, ходатайства за разных лиц, писем в разные учреждения, писем семейного характера и конверты, надписанные Шахматовым). — 174 л.
15. СПФА РАН. — Ф. 134 (Шахматов А. А.). — Оп. 3. — Ед. хр. 432 (Грушевский Александр Сергеевич, приват-доцент Новорос. унив-та). — 13 л.
16. СПФА РАН. — Ф. 156 (Лященко А. И.). — Оп. 2. — Ед. хр. 113 (Грушевский, Михаил Сергеевич, академик. Письма его к А. И. Лященко). — 21 л.
17. СПФА РАН. — Ф. 172 (Сперанский Михаил Несторович). — Оп. 1. — Ед. хр. 91 (Грушевский Михаил Сергеевич, акад. Письма его М. Н. Сперанскому. Из Киева в Москву). — 19 л.
18. СПФА РАН. — Ф. 172 (Сперанский Михаил Несторович). — Оп. 1. — Ед. хр. 91226 (Перетц В. Н., акад. Письма его М. Н. Сперанскому). — 197 л.
19. СПФА РАН. — Ф. 2 (Канцелярия Конференции АН и Секретариат АН СССР). — Оп. 17. — Ед. хр. 167 (Грушевский М. С. 1928 г.). — 49 л.
20. СПФА РАН. — Ф. 35 (Ламанский Владимир Иванович). — Оп. 1. — Ед. хр. 492 (Грушевский Михаил Сергеевич, проф. Львовского ун-та по кафедре истории Восточной Европы, организатор галицко-укр. националистической партии. Письма его к В. И. Ламанскому. Из Львова. 4 п. 1898—1904). — 4 л.
21. СПФА РАН. — Ф. 738 (Майков Владимир Владимирович). — Оп. 2. — Ед. хр. 31 (Грушевский Михаил Сергеевич, историк. Письмо его к Майкову В. В.). — 1 откр.
22. СПФА РАН. — Ф. 763 (Орлов Александр Сергеевич). — Оп. 3. — № 33 (Грушевский, акад. Украинской А. Н. Телеграмма его Орлову А. С. Из Киева [1927]). — 1 л.
23. СПФА РАН. — Ф. 764 (Бычков Афанасий Федорович, академик). — Оп. 2. — Ед. хр. 240 (Грушевский Михаил Сергеевич, академик. Письмо к А. Ф. Бычкову. Львов. 1898 г. 7 октября). — 1 л.
24. СПФА РАН. — Ф. 800 (Марр Николай Яковлевич). — Оп. 2. - № 31 (Письма Н. Я. Марра). — 52 л.
25. СПФА РАН. — Ф. 800 (Марр Николай Яковлевич). — Оп. 3. — Ед. хр. 281 (Грушевский Михаил Сергеевич. Письма его Марру Николаю Яковлевичу. 4 письма). — 4 л.
26. Ссылка М.С.Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее : Исторический альманах. 23. — Спб. : Издательство Феникс, 1998. — С. 207—262.
27. Тельвак В. Листування Михайла Грушевського з Миколою Марром / Віталій Тельвак // Український історичний журнал. — 2014. — № 4. — С. 219—225.
28. Тельвак В. Невідомий портрет Михайла Грушевського/ Віталій Тельвак // Пам'ятки України. Історія та сучасність. Науково-популярний журнал. — К., 2014. — № 6 (червень). — С. 41.
29. «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые (1914—1916 гг.) / Публ. А. А. Варлыго // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 175—199.

Telvak Vitaliy, Telvak Viktoriia

The Hrushevsky studies in the funds of the St. Petersburg Branch of the Archives of the RAS

The article is devoted to the review of the Hrushevsky studies in the funds of the St. Petersburg Branch of the Archives of the RAS. It is proved that the Hrushevsky studies in the archives' funds are represented by diverse documents: private epistolary, clerical materials and pictorial sources (photographs and portraiture). It was found out that the most numerous source is the epistolary one, represented by letters from M. Hrushevsky to O. Shakhmatov, V. Lamansky, M. Speransky, M. Marr, A. Lyaschenko and other correspondents. It was clarified that along with the letters of M. Hrushevsky himself, there were also stored the letters of Ukrainian and Russian scholars discussing the author of «History of Ukraine-Rus».

Keywords: *Hrushevsky studies, St. Petersburg branch of the RAS archive, epistolary, materials, pictorial sources.*

Тельвак Віталій, Тельвак Вікторія

Грушевськіана в фондах Санкт-Петербурзького філіала архіва РАН

Стаття посвячена обзору грушевськіани в фондах Санкт-Петербурзького філіала архіва РАН. Доказано, що грушевськіана в фондах архіва представлена різноплановими документами: частним епістолярієм, делопроизводственными матеріалами и изобразительными источниками (фотографіїи портрет). Виявлено, що кількісно найбільшим є епістолярій, представлений письмами М. Грушевського к А. Шахматову, В. Ламанському, М. Сперанському, М. Марру, А. Лященкуи др. кореспондентам. Вияснено, що рядом с письма мисамого М. Грушевського, в архіве отложились письма українських и російських учених, в которых темой для обсуждения была личность автора «Історії України-Руси».

Ключевые слова: *грушевськіана, Санкт-Петербурзький філіал архіва РАН, епістолярій, делопроизводственные матеріали, изобразительные источники.*